

آندراتیک هویان

مسجد کبود ایروان

روابط ایرانیان و ارمنیان از ۲۸ سده پیش آغاز می‌شود. ریشه‌های عمیق فرهنگی، سیاسی و اقتصادی ایرانیان و ارمنیان را به هم پیوند می‌دهد. سرزمین ارمنستان ادامه فلات ایران زمین است. هر دو قوم از نخستین خاستگاه اقوام آریایی به حرکت درآمدند و در سرزمینهای کنونی ساکن شدند. زبان ارمنی پیوندی ناگسستی با زبان فارسی دارد و نامهای کهن ارمنی نامهای اصیل هخامنشی و اشکانی است. ایرانیان و ارمنیان در روزگار هخامنشیان و اشکانیان دین واحدی داشتند. هر دو قوم جشنهای مشترکی با سابقه ۲۷۰۰ ساله دارند؛ و امروزه ارمنیان این جشنها را در قالب دین مسیح (ع) برگزار می‌کنند. هیچ قوم و ملتی همچون ارمنیان به ایرانیان نزدیک نیست، و در حقیقت، این دو یک خانواده را تشکیل می‌دهند.

در سال ۱۵۵۵م قفقاز و ارمنستان ضمیمه ایران زمین شد؛ و برای اداره امور این مناطق، والیها و بیگلریگها از ایران اعزام می‌شدند. در دوره فتح‌علی‌شاه قاجار، به سبب بی‌لیاقتی و بی‌کفایتی شاه قاجار و دولت‌مردان دربار او، روسیه تزاری قفقاز را تصرف کرد. پس از تسلط کمونیستها بر روسیه و قفقاز، در شوروی سابق پیکار با ادیان آغاز شد. ارمنیان ارمنستان دوست‌دار ایرانی و ایران‌زمین‌اند؛ به همین سبب در حفظ و حراست مسجد کبود، که در دوره زندیه در ایروان ساخته شد، کوشیدند و توانستند مسجد را از گزند مصون دارند.

خیابان ماشتوتس خیابان مرکزی و اصلی ایروان، پایتخت جمهوری ارمنستان، است. در این خیابان مسجدی زیبا هست که ایرانیان در زمان کریم‌خان زند آن را ساخته‌اند. چون گنبد مسجد پوشیده از کاشیهای مینایی آبی‌رنگ است، آن را مسجد کبود نامیده‌اند. مسجد کبود از زیباترین و متناسب‌ترین مساجد ایران زمین و در حقیقت مسجد جامع ایروان است.

خانم ژان دیولافوتنا^(۱) در سال ۱۸۸۱م، از طریق کشور عثمانی و قفقاز به ایران آمد. وی در شهر ایروان از مسجدی بازدید کرد، که برخی از پژوهشگران، از روی توصیف دیولافوتنا از مسجد یادشده، آن را همان مسجد کبود می‌دانند. او درباره مسجد شهر ایروان چنین نوشته است:

مسجد کبود در مرکز شهر ایروان، پایتخت کشور جمهوری ارمنستان واقع شده است. چون گنبد این مسجد از کاشیهای مینایی پوشیده شده، آن را مسجد کبود نامیده‌اند. بخش اصلی مسجد در زمان کریم‌خان زند، در سال ۱۷۹۱ق، به امر حسین‌علی‌خان قاجار، بیگلریگی ایروان، ساخته شد.

در زمان فتح‌علی‌شاه قاجار، قفقاز به تصرف روسیه درآمد. در دوره اتحاد شوروی، بسیاری از بناهای دینی ویران شد. روشن‌فکران ارمنستان برای نجات مسجد کبود از ویرانی، آن را به موزه تاریخ ایروان تبدیل کردند. پس از استقلال ارمنستان در سال ۱۳۷۰ش، عملیات مرمت و بازسازی مسجد کبود به دست کارشناسان ایران و ارمنستان انجام یافت.

مسجد کبود سه شبستان در جانب جنوبی صحن، دو ایوان، یک مناره، یک مأذنه، و سه ورودی دارد. هر یک از شبستانها گنبدی دویوش و محرابی جداگانه دارند. محرابها از سنگ مرمر و عمل استادکاران اصفهانی است. شبستان مرکزی بخش اصلی مسجد است و گنبد آن بزرگتر از دیگر گنبدهاست. محراب آن دو بخش دارد و آگاهی‌هایی در اوصاف باقی و سال بنیاد و مصارف ساختمانی بر آن نقر و به این عبارت ختم شده است: «به هزارویصد و هفتاد و نه، تاریخ احداث این خجسته بناست.»

ابتدا ما را به مسجدی قدیمی راهنمایی کردند که یک قسمت آن خراب شده و گنبد آنهم خسارات دیده بود. این گنبد از کاشیهای مینایی آبی رنگ مستور شده است. دیوارهای زیر گنبد دارای کاشیهای یکپارچه هستند که در روی آنها شکل گل و مرغ دیده می‌شود. در کتیبه‌ها نوشته‌های زرد رنگی در زمینه آبی رنگ وجود دارد که یک قسمت آن به واسطه باران به زمین ریخته و در اطراف حیاط هم طاق‌ناهای مقوس قرار دارد [...]

مسجد [راهروهایی هم داشت که درهای حجره‌های متعدد به طرف آنها باز می‌شد و در این حجره‌ها طلاب علوم دینی سکونت داشتند و مشغول تحصیل بودند. در باره‌ای از آنها هم اطفالی جمع بودند که خواندن قرآن را فرامی‌گرفتند... گنبد مسجد در داخل تزییناتی دارد. آجرهای موزائیک مینایی با کاشیهایی که به شکل هلال ماریچی هستند اختلاط پیدا کرده‌اند. به طوریکه می‌گفتند تمام اینبه عمومی مذهبی را اشخاص خاصی بنا کرده‌اند بعضی از این بانیان علوهست به خرج داده

علاوه بر مسجد و مدرسه، حمامی هم برای مسلمانان ساخته‌اند.^۱

در سال ۱۹۲۱م، با ورود سپاهیان بلشویک به ارمنستان، این کشور استقلال خود را از دست داد و یکی از اقمار اتحاد جماهیر شوروی سابق شد. در مبارزات ضددینی کمونیستها، بسیاری از کلیساها و مساجد و بناهای دینی در سراسر اتحاد جماهیر شوروی را ویران

کنند. پی‌گیری آنان فرجش بود و با تأسیس موزه در مسجد کبود، از نابودی و ویرانی مسجد جلوگیری شد. در موزه تاریخ ایروان، در بخشهایی از سه شبستان و حجره‌های مسجد کبود، نمونه‌هایی نفیس از اموال مسجد و مجموعه‌ای از سکه‌ها و قالبهای گوناگون و آثار هنری ایران زمین و نسخه‌های خطی مزین به نگارگری و تذهیب قرار دادند؛ و کارکنان موزه در طی سالهای متعددی از ساختمان مسجد کبود محافظت و نگهداری کردند.^۲

پس از استقلال ارمنستان در سال ۱۳۷۰ش/ ۱۹۹۱م در مهر ماه ۱۳۷۱ش هیئتی از کارشناسان سازمان میراث فرهنگی کشور با همکاری مهندس واروژان آراکلیان، از ایرانیان ارمنی، برای مطالعه و مرمت مسجد کبود به ایروان رفتند و با مدیران اداره کل حفاظت آثار تاریخی ارمنستان درباره بازسازی مسجد گفتگو کردند.

در مهر ماه ۱۳۷۴ش بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری ارمنستان قراردادی بسته و مرمت و بازسازی مسجد کبود با نظارت و راهنمایی کارشناسان سازمان میراث فرهنگی کشور و اداره کل حفاظت آثار تاریخی ارمنستان آغاز شد. آنان با کوشش و تلاش به گونه‌ای شایسته مسجد را مرمت و بازسازی کردند. در

کردند و به جای آنها سالنهای تئاتر و سینما و مکاتهای تفریحی ساختند.

در سال ۱۹۳۰ میلادی، حکم ویرانی مسجد در شرف صدور بود. بعضی از روشن‌فکران و شاعران و نویسندگان و مشاهیر علم و ادب ارمنستان، مانند: یقیشه چارنتس و گقام ساریان و سایر دوست‌داران ایران زمین برای نجات مسجد کبود از نابودی، به تکاپو افتادند و پیشنهاد کردند که در مسجد موزه تاریخ ایروان را تأسیس

سردر ورودی مسجد، در خیابان ماشوتوس، کتیبه‌ای با کاشی فیروزه‌ای درباره بازسازی آن، نصب شده است. کارشناسان سازمان میراث فرهنگی کشور تلاش برای دستیابی به اطلاعات تاریخی درباره مسجد کبود را آغاز کردند. تمام فضاهای داخل مسجد و بدنه‌های آن برای کاربری موزه با تیغه و پرده و بتیرین و قفسه پوشیده شده بود. در مرحله اول، همه اشیاء و ویرینها و قفسه‌ها را از مسجد خارج کردند. مستندسازی کتیبه‌های بدنه خارجی، تا آنجا که امکان داشت، با حذف پوشش روی کتیبه‌های مسجد، از جمله محرابهای سه‌گانه، با همکاری کارکنان موزه انجام شد. با خواندن کتیبه‌های مسجد کبود، آشکار شد که هسته اصلی مسجد، یعنی شبستان مرکزی و دو شبستان دو سوی آن، را حسین‌علی‌خان قاجار، بیگلربیگی ایروان، در سال ۱۱۷۹ق/ ۱۷۶۵م ساخته است.^۲

مسجد کبود سه شبستان دارد که در جنوب صحن آن واقع است. شبستان دل‌پذیر و وسیع مرکزی به ابعاد ۱۳ متر در ۳۴ متر است و در دو سوی آن، دو شبستان کوچک‌تر ساخته‌اند. گنبدهای سه‌گانه مسجد کبود دپوش است. دو پوسته گنبد مستقل‌اند و برخلاف دیگر

گنبدهای دپوش، از طریق تیغه‌های آجری (خشخاشی) به یکدیگر تکیه ندارند. تنها ارتباط بین دو پوسته، در محل نوک آنها، ستونی چوبی است که به نظر نمی‌رسد نقش سازه‌ای داشته باشد و احتمالاً در ارتباط با طوق روی گنبد است.^۴ گنبد بر طوقه‌ای به قطر ۱۵/۵ متر احداث شده و پوش بیرونی آن را، به شیوه بناهایی که در سرزمینهای سردسیر می‌سازند، متناسب با شرایط اقلیمی و برف خیز ایروان، تند و تیز ساخته‌اند. سطح خارجی گنبد اصلی مسجد کبود، تزیینات ساده‌ای با کاشی فیروزه‌ای رنگ در متن تریج‌های زرد رنگ و نقوش هندسی دارد. دو گنبد شبستانهای شرقی و غربی مسجد، هر یک، ۷ متر قطر و ۱۱ متر ارتفاع دارد. این دو گنبد نیز دپوش است و سطح خارجی آنها کاشی‌کاری و تزیینات ندارد. ضخامت ساقه گنبد ۸۰ سانتی‌متر است. دیوارها را تا پاکار قوسها با سنگ لاشه و ملاط گچ، و گنبد را با آجر مرغوب سرخ‌رنگ و ملاط گچ ساخته‌اند. بدنه‌های داخلی مسجد را با گچ سفید و ابزارکاری ساده پوشانده‌اند. گوشواره‌های گنبد و نیم‌طاق محراب‌ها کاربردی دارد. هر یک از سه شبستان یک محراب مرمری دارد، که کار استادان سنگ‌تراش اصفهانی است. کتیبه محراب

شبستان مرکزی دو بخش دارد: پیشانی کتیبه، شامل مروری بر اوضاع سیاسی و اجتماعی منطقه، اوصاف بانی مسجد و نام او، سال بنیاد مسجد، و نام کاتب کتیبه‌ها؛ بخش دوم کتیبه شامل دوازده بیت شعر به خط نستعلیق حاوی اطلاعاتی است درباره حسین‌علی‌خان بیگلربیگی ایروان، شهر ایروان، مسجدی که در آن ساخته شده، و هزینه‌ای که برای ساختن مسجد صرف شده است. در پایان کتیبه نوشته شده: «به هزار و سیصد و هفتاد و نه تاریخ احداث این خجسته بنا است».^۵

در سرتاسر بنا، حضور فرهنگی ایران مسلمان ملموس است. رنگ تشیع آن، به‌ویژه از سالهای ۱۳۱۵ ق تا سال ۱۳۳۰ ق، با تکرار نام علی بر دیوارها به گونه‌های مختلف آشکارتر شده است.

مسجد دو ایوان دارد: ایوان غربی که مدخل صحن است؛ و ایوان شرقی، که قرینه ایوان غربی است، و احتمالاً مدرّس تابستانی بوده. این ایوان پوشش طاق و تویزه و نمای آجری دارد.

در ضلع جنوب شرقی مسجد، مناره بزرگ و زیبایی قرار دارد که قسمت بالای آن با کاشیهای مینایی آبی‌رنگ تزیین شده است. مسجد کبود تنها یک مناره و

که روزنی کوچک بالای آن است، به حجره راه می‌یابد. حجره‌ها پستو ندارد و هر یک دو روزن به خارج دارد و ۵۰ سانتی‌متر بالاتر از کف حیاط است. امروز مسجد کیود ایروان احیا شده است و فعالیتهای گوناگون مربوط به فرهنگ ایران‌زمین در آن جریان دارد. □

کتاب‌نامه

- آراکلیان، واروژان. «مسجد کیود ایروان»، در: *پیمان* (بهار ۱۳۷۵).
آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر. «مطالعه و مرمت مسجد جامع ایروان» در: *نثر*، ش ۳۱ و ۳۲، (۱۳۷۹).
دیولافوآ، ژان. *ایران، کلمه و شوش*، ترجمه علی‌محمد فره‌وشی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.

پی‌نوشتها:

۱. دیولافوآ، *ایران، کلمه و شوش*، ص ۲۲.
۲. آراکلیان، «مسجد کیود ایروان»، ص ۳۷.
۳. آیت‌الله‌زاده شیرازی، «مطالعه و مرمت مسجد جامع ایروان»، ص ۴۰.
۴. همان، ص ۲۴.
۵. همان، ص ۳۶.
۶. همان، ص ۴۵.

یک مأذنه در دوسوی ورودی جنوبی دارد. مناره اصلی پایه‌ای سنگی بر زمینه چهارگوش، به ارتفاع ۳/۸۰ متر، و پله‌های سنگی و بدنه‌ای استوانه‌ای و آجری با تزیینات مقطعی و قطاربنندی ساده زیر نعلبکی دارد و ارتفاع مناره با گنبدی کوچک بر فراز آن ۲۴ متر است. مدخل مناره درگاهی سنگی است، با پله‌ای به ارتفاع ۴۰ سانتی‌متر از کف گذر.^۶

مأذنه چندضلعی آجری که در سمت غربی سردر جنوبی قرار دارد، از الحاقات بعدی (احتمالاً سال ۱۳۰۵ قی به بعد) است. ارتفاع این مأذنه در حدود ۱۲ متر و قطر آن ۱/۳۰ متر است.

مسجد سه ورودی دارد. ورودی غربی مسجد، به سبب بنایی که در جلو آن ساخته‌اند، قابل استفاده نیست و ورودی شرقی ورودی اصلی است و بیشتر رفت‌وآمدها از آن است. این ورودی با دری آغاز می‌شود و با راهرویی با طاق ضربی به حیاط مسجد راه می‌برد. در جنوب غربی مسجد، در جدیدی ساخته‌اند که به خیابان ماشتوتس باز می‌شود.

در وسط حیاط مسجد، حوضی خوش‌نما با فواره‌های زیبا ساخته‌اند که از چهار سو باغچه‌های پرگل و سبزه آن را احاطه کرده است. اطراف باغچه‌ها را نرده آهنی کشیده‌اند. در دو سوی صحن، دو ردیف حجره تعبیه شده است؛ هفت حجره در شمال ایوان غربی و شرقی، و شش حجره در جنوب این دو ایوان؛ جمعاً ۲۶ حجره. هر حجره ایوانی رو به صحن دارد که از طریق دری،